

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים * שבין שתי מלחמות עולם, 1919-1939*

עטר דוד

מבוא

בדו"ח רשמי שסקר את מצב המזון במצרים בשנת 1921, המליץ פרסיבל ג'ורג' אלגוד (Elgood), מנהל מחלקת האספקה (לג'נת אל-תמ'וין) במשרד החקלאות המצרי, לסגור בהקדם האפשרי את המחלקה. משבר המזון שפקד את המזרח התיכון במהלך המלחמה נמשך גם לאחר שהסתיימה. מחלקתו של אלגוד המשיכה במדיניות אספקה וסבסוד מזון בשנים שלאחר המלחמה, ובין השאר הפעילה מאפיות ממשלתיות, מכרה קמח במחירים מסובסדים ואסרה ייצוא מוצרי מזון מקמח ומחיטה. על אף פעילותה הנמרצת של המחלקה ותרומתה לייצוב שוק המזון במצרים, טען מנהלה כי יש "לחזור למצב הסחר האידיאלי כפי שהיה לפני המלחמה"¹. תהליך הפירוק של המחלקה החל ביולי באותה השנה והסתיים בשנת 1923.²

ערב מלחמת העולם השנייה, כמעט עשרים שנה אחרי המזכר של אלגוד, השתנה לחלוטין המצב במצרים והיא נהנתה משפע יחסי של מזון. במרץ 1939 פרסם קרוצ'לי מאוניברסיטת פואד הראשון סקר מקיף על קצב ייצור המזון במצרים וקבע: "למצרים יש כיום יכולת לספק את תצרוכת המזון שלה במלואה"³. סקר אחר שביצעה ממשלת

* מאמר זה מבוסס על עבודת תזה שנכתבה בהנחייתו של רלי שכטר: Atar David "Food, Food Subsidies and *Effendi* Discourse in Egypt, 1919-1939" (MA thesis, Ben Gurion University of the Negev, 2018), https://primo.bgu.ac.il/discovery/delivery/972BGU_INST:972BGU/12218533570004361
אני מודה לרלי שכטר על התמיכה והסיוע בתהליך העבודה, וכן לדרור זאבי ולקייטי וקסברגר, שקראו טיוטות מוקדמות של חלקים ממאמר זה והעירו עליהן בתבונה.
1 "Telegram no. 35: 9th Report upon the Food Situation in Egypt," January 3, 1921, FO 371/6323, The National Archives, London (hereafter NA)
2 "Telegram no. 644: 16th Report upon the Food Situation in Egypt," July 20, 1921, FO 371/6323, NA; "Finance Committee Note to the Council of Ministers on the Budget of 1922-23," FO 371/7761, NA
3 A.E. Crouchley, "A Century of Economic Development, 1837-1937 - A Study of Population and Production in Egypt," *l'Egypte contemporaine* 183 (1939): 149

מצרים באותה השנה העלה ממצאים דומים. הסקר הצביע על עלייה מתמשכת בייצור גידולי מאכל במצרים, וכן על שיפור היחס בין כמות המזון הזמין ובין גודל האוכלוסייה.⁴ אף כי מזון נמצא בשפע, ממשלת מצרים ראתה את עצמה מחויבת לספק לאזרחיה זכויות בסיסיות ובהן מזון. לפיכך באוגוסט 1939 הקימה הממשלה את המשרד לשירותים חברתיים (וזאת אל-שאון אל-אג'ת'מאע'יה), שבמילותיו של אחד ממייסדיו ביטא את "החובה העליונה לתעד את התנאים הסוציאליים... להעלות את רמת החיים של הפרט... ולבסוף לדאוג שצדק חברתי יהיה מנת חלקה של האוכלוסייה".⁵

מדוע ביקשה המדינה להסיר מעצמה את האחריות לאזרחיה בתקופה של מחסור יחסי במזון בתחילת שנות העשרים, ואילו בתקופת שפע יחסי בסוף שנות השלושים ראתה את עצמה מחויבת מוסרית לספק מזון לאזרחים? האם ההצהרות של שני הפקידים שהובאו לעיל מבטאות משאלת לב אישית שלהם, או שהן יכולות ללמד אותנו על תהליכי שינוי מהותיים בחברה המצרית? מאמר זה מבקש לבחון שאלות אלה על רקע התהפוכות הפוליטיות והחברתיות שעברו על מצרים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, שראשיתן במתן עצמאות חלקית למדינה בשנת 1922, וסופן בהירתמות - לאו דווקא מרצון - למאמץ המלחמה הבריטי נגד גרמניה הנאצית בשנת 1939. טענתי היא שהתפיסה שהתפתחה במצרים בסוף שנות השלושים באשר לזכות האזרחית למזון ולחובה המוסרית של המדינה לספק אותו, היא תוצאה של תהליכי עומק חברתיים, כלכליים ופוליטיים. מעצביו העיקריים של השינוי היו אינטלקטואלים ובני מעמד הביניים המצרי, שבחנו מחדש רעיונות כמו מדינת הלאום ומרחב ההשפעה שלה, זכויותיו וחובותיו של הפרט, מעמדה החברתי של אוכלוסיית הפלאחים וחשיבות המזון לשגשוג הפרט והחברה. הפולמוס על תפקיד המדינה בייצור מזון ובאספקתו היה חלק מדיון ציבורי רחב יותר על מערכת היחסים הרצויה בין הפרט ובין המדינה, שהתקיים במצרים באותן השנים. הרעיון שבבסיס דיון זה היה כי על המדינה מוטלת חובה מוסרית לספק לאזרחיה שירותים בסיסיים ולהעלות את רמת חייהם. הדיון החברתי על תזונה ומוסר נערך בזיקה לדיונים רחבים יותר על יחסי הכוח ועל הריבוד המעמדי במצרים ועל ההקשרים הרחבים של לאומיות וקולוניאליזם, שהעסיקו את הציבור המצרי באותן שנים.

הדיון הציבורי על הקשרים בין מדינה לחברה ולמזון תפס מקום מרכזי בשיח החברתי במצרים במאה העשרים, והוא ממשיך להשפיע באופן ניכר על המציאות המצרית עד עצם היום הזה. במחצית השנייה של המאה הקודמת התמקד הדיון בעיקר

4 Ministry of Agriculture, *Agricultural Census of Egypt, 1939* (Cairo: Government Press, 1946). הסקר האמור בוצע בשנת 1939, אך בשל המלחמה הוא התפרסם רק בשנת 1946.

5 The Royal Government of Egypt, Ministry of Social Affairs, *Social Welfare in Egypt* (Cairo, 1950), 3

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

במערכת סבסוד המזון המצרית – שם כולל למגוון מוסדות, תקנות וחוקים, שתכליתם לשפר את הגישה של אזרחי מצרים למוצרי מזון. בד בבד עם הגידול הניכר בהיקף פעילותה של מערכת סבסוד המזון, מאמצע שנות השישים הלכה והתפתחה ספרות מחקרית ענפה על אודותיה. סוציולוגים, מדעני מדינה, מעצבי מדיניות בארגונים בינלאומיים והיסטוריונים תיארו מערכת זו וניסו, כל אחד בדרכו, למדוד את ביצועיה ולהציע שיפורים בדרכי פעילותה. בשנות השישים והשבעים התמקדה הכתיבה בתיאור יתרונותיה וחסרונותיה של המערכת; מתחילת שנות השמונים חלחלה ההבנה כי פעילות המערכת מציבה אתגרים עצומים לכלכלה ולחברה, ואז פנו המחקרים לעסוק בהתאמת פעילותה למצב הפוליטי, הכלכלי והחברתי של מצרים.⁶ ההיתכנות הכלכלית של מערכת סבסוד המזון שנויה במחלוקת, אך כל החוקרים מסכימים כי במחצית השנייה של המאה העשרים הפגינה מצרים מחויבות מוסרית, מוסדית וכלכלית לספק לאזרחיה גישה משופרת למזון.

לצד התרחבות מערכת סבסוד המזון במחצית השנייה של המאה העשרים, הציעו חוקרים שונים כמה הסברים בנוגע למקורותיה הרעיוניים והמוסדיים. לאחר שהקצינים החופשיים תפסו את השלטון בשנת 1952, הם החלו במאמץ היסטוריוגרפי שמטרתו לנכס את הישגיה החברתיים של מצרים בלעדית למשטר החדש. ד"קפואה למשל טוען כי לאחר מהפכת 1952 צומצמה חשיבות התקופה המלוכנית וההיסטוריה המודרנית של מצרים שלפני המהפכה "לכדי רצף טרנסצנדנטי של אירועים מהפכניים (1798, 1882, 1919, 1952) שבו כל אירוע הוביל באורח פלא לזה שבא בעקבותיו".⁷ ההיסטוריוגרפיה של הקצינים החופשיים הציגה תהליכים כלכליים, פוליטיים וחברתיים בתקופות מוקדמות יותר כאקראיים ומנותקים מההקשרים ההיסטוריים שבהם התקיימו. דוגמה טובה לכך נמצאת בספר שראה אור בשנת 1964, במלאת עשרים וחמש שנים לפעילות המשרד לשירותים חברתיים. השרה שכיהנה אז בראש המשרד, ד"ר חכמת אבו זיד, חילקה בפתח הספר את פעילות המשרד לשתי תקופות; בתחילה, היא טענה, פעילות המשרד הייתה "איטית וחסרת השפעה ממשית, והוא היה עסוק בפילוס כואב ומתיש של הדרך". אך לאחר המהפכה פעילות המשרד "שינתה את פניה... ואנו מביטים היום על האנשים שפעלו תחתיו ועל הישגיהם בהערצה ובכבוד".⁸ על פי תפיסה זו היו אלה הקצינים החופשיים שהניחו את התשתית הרעיונית לזכות האזרחים למזון.

6 לקריאה נוספת על מערכת סבסוד המזון המצרית: David, "Food, Food Subsidies and Effendi Discourse," 6-7.

7 Yoav Di-Capua, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Twentieth-Century Egypt* (Berkeley: University of California Press, 2009), 254

8 וזאת אל-שאון אל-אג'תמאעיה, וזאת אל-שאון אל-אג'תמאעיה פי 25 עאמן (קהיר: אדארט אל-מעלומאת, אל-עלאקאת אל-עאמה, 1964), 2-3.

על פי גישה היסטוריוגרפית אחרת, הרעיונות החברתיים באשר למחויבות המדינה המצרית לאזרחיה צמחו מתוך המורשת הקולוניאלית שהותירו אחריהם הבריטים. לתקופת מלחמת העולם השנייה נודעת חשיבות מרכזית בעניין הזה. שו לדוגמה טוען כי מצב החירום שהוחל במהלך מלחמת העולם השנייה, הרחיב מאוד הן את סמכויות הבריטים והן את סמכויות ממשלת מצרים. סמכויות נרחבות אלה, שכללו התערבות ניכרת של המדינה בשוקי מזון, באנרגיה, בתעסוקה ובתחבורה, נותרו בתוקף אחרי המלחמה והפכו לחלק משגרת החיים היומיומית במצרים.⁹ אל-מיהי מרחיבה טענה זו, ומראה כיצד התשתית המוסדית שהניח השלטון הקולוניאלי שימשה בסיס למערכות רחבות יותר של סבסוד שירותים ומערכות העסקה ציבוריות. היא טוענת כי מערכות אלה הושפעו מהמורשת הקיינסיאנית של "המדינה המתערבת", שניכרה במנהל הקולוניאלי בזמן המלחמה ושרדה גם אחריה.¹⁰ גם ויטליס והיידמן מדגישים את השפעת המורשת הקולוניאלית של התערבות המדינה בכלכלה ובחיים האזרחיים. פעולות התערבות אלו נבעו מאינטרסים של בעלות הברית, אשר הונעו לא רק מהדאגה לזכויות אדם ולאוכלוסיות מוחלשות, אלא גם מהחשש ממחומות וממרי שיתעוררו עקב מחסור.¹¹ הגוף הממונה על גיבוש המלצות לאספקת מזון לאזור בזמן המלחמה היה "מרכז האספקה למזרח התיכון" (Middle East Supply Center), ועל פי כמה מחקרים הוא יצר את התשתית המוסדית של מערכת סבסוד המזון המצרית במחצית השנייה של המאה העשרים. באמצעות בחינה של מרכז זה ויטליס והיידמן מראים כי המורשת הקיינסיאנית נטמעה במוסדות השלטון של מצרים.

שתי גישות היסטוריוגרפיות אלה מציעות הסברים שונים למקור המחויבות של מצרים לספק לאזרחיה שירותים בסיסיים ובהם מזון. בשנים האחרונות התפתח זרם היסטוריוגרפי שלישי, המאתגר את ההסברים הללו וקורא לבחון מחדש את התקופה שבין שתי מלחמות העולם. המחקרים החדשים הראו כי במחצית השנייה של שנות השלושים התגברו בציבור המצרי הקולות שקראו למעורבות רבה יותר של המדינה בחיים האזרחיים. איקדה, למשל, הצביעה על כך שמאמצע שנות השלושים חלה עלייה חסרת תקדים בפרסום ספרים המתמקדים בבעיותיה החברתיות של מצרים, ודורשים

9 Eric Andrew Schewe, "State of Siege: The Development of the Security State in Egypt during the Second World War" (PhD diss., University of Michigan, 2014)

10 Asya El-Meehy, "Rewriting the Social Contract: The Social Fund and Egypt's Politics of Retrenchment" (PhD diss., University of Toronto, 2009), 77

11 Steven Heydemann and Robert Vitalis, "War, Keynesianism, and Colonialism: Explaining State–Market Relations in the Postwar Middle East," in *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*, ed. Steven Heydemann (Berkeley: University of California Press, 2000), 105

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

מהמדינה לפתור אותן.¹² פולארד מתארת את תהליך ההלאמה של אגודות צדקה (מְעִיָּאֵת חֵ'רִיָּה) שסיפקו מזון ושירותי בריאות לאזרחים. לדבריה, ההלאמה הואצה בשנות השלושים משום שפקידים ופוליטיקאים מצרים האמינו כי לאזרחים מגיעות זכויות מסוימות, וכי מחובתה של המדינה לספק אותן.¹³ על פי ג'ונסון, הממשלה הרחיבה את פעילותה באזורים הכפריים של מצרים במהלך שנות השלושים באמצעות בניית תשתיות ציבוריות כמו בתי ספר ומרפאות. את הפרויקט הזה קידם המשרד לשירותים חברתיים, שהוקם בשנת 1939 כדי למסד את פעילות הממשלה בכפרים בתחומי החינוך, הבריאות, הרווחה ואספקת המזון.¹⁴

מאמר זה מצטרף לגישה ההיסטוריוגרפית המדגישה את חשיבות התקופה שבין שתי מלחמות העולם לעיצוב תפיסת מחויבות המדינה המצרית. אני טוען כי הדיון החברתי על מחויבות המדינה לספק מזון לאזרחיה היה רכיב עיקרי בדיון הציבורי על תפקיד המדינה ועל זכויות האזרח. המאמר יעמוד על התמות העיקריות שנדונו בשיח על אספקת מזון לאוכלוסיית מצרים, וינתח את השינויים בתמות אלה, את מקורותיהן ואת מעצביהן. חלקו הראשון של המאמר מציג את העיסוק במזון במצרים בשנים הראשונות לאחר קבלת העצמאות. אני טוען שבשנות העשרים מצרים לא ראתה את עצמה מחויבת להתערב בשוק המזון, מפני שהמנגנונים הכלכליים והפוליטיים בה, אשר עוצבו בהשראת הליברליזם הבריטי, נטו להתערב בשווקים רק בעת משבר. ההתייחסות למזון הייתה מדעית וטכנוקרטית בעיקרה, ואוצר המילים שלה היה כלכלי ומתמטי ולא מוסרי. בחלקו השני המאמר דן בשינויים שעברה החברה המצרית בתחילת שנות השלושים, ובעליית המודעות הציבורית לבעיות החברתיות של מצרים ובהן בעיית המזון. בתקופה זו התפתחה התפיסה שהמדינה היא המכשיר הכלכלי המתאים לפתור את הבעיות הללו, הן מן הטעם השכלתני והן מן הטעם המוסרי. בחלקו השלישי המאמר בוחן את שיח המזון במחצית השנייה של שנות השלושים. בשיח זה נודעה חשיבות רבה לאוכלוסיית הפלאחים בגלל ההכרה בהיותה של אספקת מזון זכות אזרחית בסיסית, וכן משום חשיבותם של הפלאחים בייצור המזון.

- Misako Ikeda, "Sociopolitical Debates in Late Parliamentary Egypt, 1944-1952" 12
(PhD diss., Harvard University, 1998). לדיון בשפה העברית על השיח החברתי במצרים בסוף שנות השלושים ראו גבריאלי בר, "השקפתם של סופרים מצריים על פגיעה החברתיים של מצרים, 1938-1948" (חיבור לשם קבלת התואר מוסמך אוניברסיטה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1975). עבודת התזה של בר פורסמה בשנת 1975, אך הוא השלים את התואר השני כבר ב-1952. אני מניח כי העבודה פורסמה וקוטלגה באוסף הספרייה הלאומית רק שנים לאחר מכן.
- Lisa Pollard, "Egyptian by Association: Charitable States and Service Societies, 13
Circa 1850-1945," *International Journal of Middle East Studies* 46 (2014): 239-257
- Amy J. Johnson, *Reconstructing Rural Egypt: Ahmed Hussein and the History of 14
Egyptian Development* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004), 20-55

המדינה המצרית ושוק המזון לאחר 1922

בתחילת שנות העשרים התמודדה החברה במצרים עם ההשפעות ההרסניות של מלחמת העולם הראשונה. בשנות המלחמה שועבדה המערכת הכלכלית המצרית למאמץ הצבאי הבריטי במזרח התיכון, ומשאבים אנושיים וכלכליים הופנו לטובת הניצחון במלחמה. כמה מוסדות, שהוקמו כבר בשנת 1915, פעלו לספק את צורכי המזון של הצבא הבריטי, פעמים רבות על חשבון האוכלוסייה המקומית. ככל שהתפתחה המלחמה והמשבר העמיק, החלו ארגונים אלה להפנות משאבים גם לתמיכה באוכלוסייה המצרית, בעיקר בשל החשש הבריטי שמשבר המזון יוביל לתסיסה אזרחית. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה נטמעו ארגונים אלו בבירוקרטיה של המדינה והמשיכו להתערב בשוקי המזון.¹⁵

פירוק מוסדות המזון שהוקמו במלחמת העולם הראשונה, שהוזכר כבר בפתח המאמר, לא היה מפתיע. בהתאם למסורת הכלכלית הליברלית שהנחתה את פעילותה של הבירוקרטיה המצרית, מוסדות אלה נועדו מראשיתם להיות אמצעי זמני בלבד כדי להתגבר על משבר המזון של שנות המלחמה. הפקידים הבכירים במוסדות, רובם בריטים, לא ראו את עצמם מחויבים מוסרית לספק מזון לאזרחים; הם ראו בעצמם בירוקרטים שתפקידם להשיב את השוק לאיזון ולאפשר לו להתנהל ללא התערבות ממשלתית. כינון העצמאות המצרית בשנת 1922 לא שינה מצב זה: הגישה הכלכלית הליברלית המשיכה לשרור במדינת הלאום הצעירה ובבירוקרטיה שנוסדה עם הקמתה.¹⁶ בתחילת שנות העשרים היו פיתוח הכלכלה והתעשייה המקומית וייצור מקומות עבודה בידי יוזמות פרטיות כמו בנק מצרים (בנק מֶצְרַ), פדרציית התעשייה המצרית (ראַבְטַת אל־צְנַאעַת פי מֶצְרַ) והסינדיקט החקלאי של מצרים (אל־נְקַאבַה אל־זְרַאעִיַה אל־מֶצְרִיַה אל־עַאמַה).¹⁷ בהשפעת הגישה הליברלית מיטטה המדינה

15 על שעבוד הכלכלה והחברה במצרים לצורכי האימפריה הבריטית בזמן המלחמה ראו Kyle J. Anderson, "The Egyptian Labor Corps: Workers, Peasants, and the State in World War I," *International Journal of Middle East Studies* 49, no. 1 (2017): 5-24; David, "Food, Food Subsidies and Effendi Discourse," 21-34

16 Roger Owen, "The Attitudes of British Officials to the Development of the Egyptian Economy, 1882-1922," in *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook (Oxford: Oxford University Press, 1970), 485-501; Bent Hansen, *The Political Economy of Poverty, Equity, and Growth: Egypt and Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 50-65

17 Robert L. Tignor, "The Egyptian Revolution of 1919: New Directions in the Egyptian Economy," *Middle Eastern Studies* 12, no. 3 (1976): 41-67; Roger Owen,

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

להתערב בחיים הכלכליים, ובכלל זה בשוק המזון. ראוי לציין כי כאשר התעורר משבר, למשל הצניחה הפתאומית בייצור החיטה המקומית בשנים 1925-1926, פעלה המדינה לוסת את השווקים באמצעות יבוא, אך זה נעשה באופן מוגבל ומבלי לשנות את יסודות המבנה הכלכלי.¹⁸

שיח המזון במצרים בשנות העשרים הושפע לא רק מתפיסת מקומה של המדינה בפעילות הכלכלית, אלא גם מרעיונות חברתיים באשר לחשיבות המזון לקיום הפרט ולחברה. הגישה הרואה באספקת מזון ובייצורו מנועים כלכליים ולא ביטוי לחובות מוסריות, לא הייתה ייחודית למצרים; היא רווחה במקומות שונים בעולם והושפעה מתגליות מדעיות, בעיקר כאלה הקשורות לתזונה ולהרכב המזון. כפי שמציינת קוזמא, השנים שאחרי מלחמת העולם הראשונה היו תקופה של אופטימיות גלובלית באשר לפוטנציאל הגלום במדע ובחשיבה רציונלית לשמר יציבות ולקדם אוכלוסיות מוחלשות.¹⁹ מגמה גלובלית זו באה לידי ביטוי בשיח מזון מצרי שעסק בסוגיות חברתיות וכלכליות באמצעות שימוש במונחים מתמטיים וכלכליים ולא במונחים מוסריים.

יחידת המידה הבסיסית ששימשה בדיונים על סוגיות הקשורות למזון ברחבי העולם הייתה הקלוריה. סדרת ניסויים שביצע הכימאי האמריקאי וילבור אטוטר (Atwater) בסוף המאה התשע עשרה תרמה להפיכת התזונה למדע חישובי באופיו, שעיקר עיסוקו בהגדרת מדרג קלורי מדויק לצריכה הרצויה של הפרט. לקראת סוף המאה התשע עשרה החלו מדענים ופוליטיקאים להשתמש במונח "קלוריה" כדי להצביע על קשר בין משטר תזונתי ובין סוגיות פוליטיות וחברתיות שונות.²⁰ אטוטר היה מחלוצי המדענים שהצביעו על דרכים להתאמת צריכת הקלוריות של הפרט ליעדים כלכליים לאומיים. האומה והפרט נקשרו יחדיו בעבותות הקלוריה: על כל פרט הוטלה החובה

"The Ideology of Economic Nationalism in Its Egyptian Context: 1919-1939," in *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*, ed. Marwan R. Buheiry (Beirut: Center for Arab and Middle East Studies, American University of Beirut, 1981), 1-9

Lampson to the Prime Minister, Government of South Wales (Australia), Dispatch 18
no. 201/4/34, March 21, 1934, FO 371/17985, NA

Liat Kozma, *Global Women, Colonial Ports: Prostitution in the Interwar Middle 19
East* (Albany: SUNY Press, 2017), 14

Nick Cullather, "The Foreign Policy of the Calorie," *The American Historical 20
Review* 112, no. 2 (2007): 340

המעבר לשימוש ביחידת מידה אחידה שינה מן היסוד את הדיון בשאלות הקשורות לתזונה ולאספקת מזון. במרוצת המאה השמונה עשרה התבססו המלצות תזונתיות לא רק על חישובים מדעיים, אלא גם על חוות הדעת של הצרכנים. רק משבר המזון החמור שפרץ באירופה לקראת סוף המאה הוביל מעצבי מדיניות להעדיף ראיות מדעיות מנטיות צרכניות. ראו Rebecca Earle, "The Political Economy of Nutrition in the Eighteenth Century," *Past & Present* 242, no. 1 (2019): 79-117

לשמור על דיאטה המתאימה להרגלי העבודה והמחייה שלו, ומכילה יסודות תזונתיים מגוונים; על המדינה הוטלה החובה לעצב מדיניות תזונתית המתבססת הן על הרגלי התזונה של האוכלוסייה המקומית והן על הדרישה הקלורית הכוללת. רעיונות אלה הפכו פופולריים עוד יותר בגלל משבר המזון העולמי במלחמת העולם הראשונה, ובשל הצורך של מדינות רבות לשלוט בייצור המזון ולווסת את אספקת המזון לכוחות הלוחמים ולאזרחים.²¹ אם כן, המדינה נחשבה אחראית לחישוב מדד שיאפשר להבין את הצרכים הקלוריים של אזרחיה; אך לא יוחסה למדינה אחריות לספק לאזרחיה את הדרישה הקלורית שלהם, לא מן הטעם הפונקציונלי של העלאת הפריור ולא מהטעם של אחריות מוסרית.

כאמור, הדיון הציבורי על מזון במצרים בשנות העשרים דמה מאוד לזה שהתקיים במדינות אחרות בעולם. המזון הוצג כצורך בריאותי ופיזי חיוני לקיום היומיומי של הפרט ושל החברה, והשאלות הנוגעות לאספקתו היו טכניות באופיין ונדונו במונחים כלכליים ובריאותיים. מזון נחשב מרכיב מרכזי בשמירה על אורח חיים בריא של הפרט. דוגמה לכך היא סדרת מאמרים שפורסמה בכתב העת *אלימנטט* בשנים 1923-1924 תחת הכותרת "מה אנו אוכלים וכיצד אנו מעכלים". כל אחד מהמאמרים בסדרה התמקד במוצר מזון מסוים ודן ביתרונותיו הבריאותיים, בערכיו התזונתיים ובדרך שבה גוף האדם מעכל אותו. מאמר מינואר 1924, לדוגמה, עסק בלחם והתמקד בערכים התזונתיים של מוצר זה ובוויטמינים שהוא מספק לגוף האדם.²² המאמר מדגיש את דפוסי צריכת המזון של הפרט ואינו דן כלל במעורבות של החברה או של המדינה באספקה. עמדה דומה עולה מן המאמר "המזון" מאת ד"ר אדוארד ע'רוזי משנת 1925. ע'רוזי מדגיש את חשיבות המזון בשמירה על אורח חיים בריא וטוען: "זוהי חובתו האישית של כל פרט להיות הרופא הפרטי של עצמו, לאכול את מה שגורם לו להרגיש טוב ולהימנע ממה שגורם לו לחלות".²³ שני המאמרים הללו מבליטים את אחריות הפרט לדאוג לתזונתו האישית, ואינם מתייחסים למחויבות המדינה לספק לו מוצרי מזון או ביטחון תזונתי.

במבט רחב יותר, מזון נחשב אמצעי להשיג יציבות כלכלית וחברתית, ובשיח על השפעת המזון על החברה שימשו מונחים מתחום הכלכלה. ראש המחלקה הסטטיסטית במשרד הכלכלה והאחראי הראשי למפקד האוכלוסין של 1927 קרייג כתב: "גוף האדם

21 Cullather, "The Foreign Policy of the Calorie," 346-347

22 "מאד'א נאפֿל ופיף נהצֿם - אל'ח'בו", *אלימנטט* (ינואר 1924), 93-95. הוויטמינים, שהתגלו בשנות העשרים, היו מרכיב שהכניס ממד חישובי נוסף לשיקולי התזונה של הפרט ושל החברה.

Cullather, "The Foreign Policy of the Calorie," 354

23 אדוארד ע'רוזי, "אל'ע'ד'אא", *אלימנטט* (ינואר 1925), 12.

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

הוא מכונה... בדומה לכל מכונה, נחוצה לו אנרגיה שתאפשר את פעילותו".²⁴ קרייג טען כי בחישובים לאומיים הקשורים במזון יש להשתמש בערכים מתמטיים כמו "קלוריה", הניתנים למדידה, לחישוב ולשליטה, ומאפשרים הערכה טובה של צורכי המזון של אוכלוסייה נתונה. חישוב מספר הקלוריות הנחוץ לשמירה על פעילות כלכלית תקינה בחברה מסוימת, מאפשר ניטור על ידי מערכת המשקללת גם היצע, ביקוש וקביעת מחירים. מעניין לציין כי קרייג סבר שאין זה תפקידה של המדינה לשלוט על המערכת הזאת; הוא הציע להקים גוף בינלאומי שתפקידו יהיה לווסת את זמינות המזון ואת מחירו בעולם, שכן מדינה אינה יכולה לנהל שוק מורכב ורב-משתנים כמו שוק המזון.²⁵ שלושת המאמרים שהוזכרו כאן לא התייחסו לאספקת המזון כבעיה מצרית דחופה, ואפשר להסיק מכך כי במהלך שנות העשרים התאזן שוק המזון במצרים לאחר המשבר של שנות המלחמה.

ממשלות מצרים לא ראו את עצמן אחראיות לספק לאזרחים מזון בשנים הראשונות לאחר העצמאות. הממשל המצרי בשנים אלה הושפע עמוקות מתפיסות ליברליות בריטיות, שעל פיהן המדינה צריכה להימנע מהתערבות בשווקים, אלא במצב חירום או בעת כשל שוק ניכר. מכיוון שמשבר מעין זה לא התרחש במצרים בשנות העשרים, לא הייתה סיבה שהממשלה תייצר מנגנוני תמיכה באזרחים. המשבר הכלכלי שהחל ב-1929, וערער שווקים ברחבי העולם כולו, חולל שינוי בתפיסות אלו מתחילת שנות השלושים.

המשבר הכלכלי בתחילת שנות השלושים והשינוי במעורבות המדינה בכלכלה

שנות העשרים התאפיינו בשפע יחסי בשוק המזון, אך המשבר הכלכלי בתחילת שנות השלושים פגע קשות בכלכלת מצרים וגרם לעלייה חדה במחירי המזון. ביוני 1930 דיווח העיתון אל-מקטם על עלייה של עשרים אחוזים במחירו של לחם פשוט (אל-ח'יז אל-רח'יץ) בהשוואה למחירו בסוף 1929.²⁶ מחירי הסוכר זינקו אף הם בעשרות אחוזים בשנים הראשונות למשבר.²⁷ ממשלות מצרים לא נותרו אדישות לעלייה במחירי המזון, הקימו מוסדות ופעלו לאסדרת המחירים כדי להתמודד עם המשבר. שר החקלאות

J. I. Craig, "The Possibility of Stabilization of Food," *l'Égypte contemporaine* 24
93-94 (1926): 253

שם. 25

"אל-ח'יז ות'מנה ומה יצגע מנה", אל-מקטם (21 ביוני 1931). 26

Uri M. Kupferschmidt, *Henri Naus Bey: Retrieving the Biography of a Belgian Industrialist in Egypt* (Brussel: Académie royale des sciences d'outre-mer, 1999),
55-68 27

המצרי חאפז חוסיין פאשא ייסד בשנת 1931 ועדה מיוחדת שתפקידה ללמוד את הנושא, לתכנן מדיניות של הגדלת הייצור והמלאי של הסוכר ולהוציא אותה לפועל. פעילות הוועדה הובילה להסכם שחתמה הממשלה עם החברה הגדולה במצרים לייצור סוכר (Société Générale des Sucreries et de la Raffinerie d'Égypte) בפברואר 1931. בהסכם התחייבה ממשלת מצרים לממש מדיניות שתיטיב עם החברה, ובתמורה התחייבה החברה לספק את צורכי הסוכר של כל אוכלוסיית מצרים.²⁸ נוסף על כך הקימה הממשלה בחורף 1931 את הוועדה לבדיקת הפחתה במחירי המזון (לְגִ'נַת אל-נִטֹר פי תַחֲפִיץ אַתְ'מָאן אל-מִוָאד אל-עִד'אָיָה) בראשות אמין יוסף ביי. גם ועדה זו הייתה מעורבת בניסוח ההסכם עם חברת הסוכר, והיא אף פתחה מחדש כמה מהמאפיות הממשלתיות שפעלו בשכונת אימבבה בקהיר בזמן מלחמת העולם הראשונה.²⁹ פעולות הממשלה לא הצליחו לשנות את מחירי המזון באופן ניכר, והם הוסיפו להאמיר בשנות המשבר והכבידו על קבוצות האוכלוסייה החלשות בחברה המצרית.³⁰ פעולות הממשלה בשנים הראשונות של המשבר הכלכלי היו ביטוי נוסף לגישה הליברלית שאפיינה את המערכת הפוליטית והכלכלית במצרים בשנות העשרים. ממשלת מצרים זיהתה משבר בשווקים, אך הפתרונות שהציעה היו נקודתיים, ולא נועדו לשנות את יסודות המערכת הכלכלית. בשנות המשבר השתנה מאוד הרכב החברה במצרים, וכן השתנו ציפיות האזרחים מהמערכת הפוליטית והיכולות הכלכליות של המדינה להוציא לפועל רפורמות רחבות. להלן אפרט את השינויים שעברה מצרים בזמן המשבר, ואדון בהרחבה בדרישות לרפורמה ביחסי המדינה ואזרחיה.

המשבר הכלכלי העולמי, ובעיקר הצניחה במחירי הכותנה, השפיעו על כל החברה המצרית: בעלי הקרקעות העשירים איבדו חלק מהכנסותיהם, בני מעמד הביניים סבלו מההאטה בפעילות הכלכלית, וגם הכנסותיהם של הפלאחים הכפריים – מעבדי האדמות שלא היו בעליהן – פחתו. ההאטה בפעילות הכלכלית לא הובילה להאטה בקצב גידול האוכלוסייה. באופן מסורתי התאפיינה מצרים בקצב גידול אוכלוסייה מהיר, והחל מראשית המאה העשרים גדלה אוכלוסייתה בשיעור של שלושה עשר אחוז כל עשר שנים. בשנת 1937 עמד מניין האזרחים המצרים על שישה עשר מיליון

28 "אל-זִרָאעָה אל-מִצְרִיָה פי דיסמבר, תְּקָרִיר וְזָרַת אל-זִרָאעָה", אל-מִקְטָם (4 בינואר 1931); Robert L. Tignor, *State, Private Enterprise*, ;(4 בינואר 1931) *and Economic Change in Egypt, 1918-1952* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 130-132

29 Amin Youssef Bey, *Independent Egypt* (London: Butler and Tanner, 1940), 190-196

30 ההסכם שנחתם בין ממשלת מצרים ובין חברת הסוכר העניק לחברה מעמד מונופוליסטי והיטיב עמה. הוא לא הועיל לתושבי מצרים, שנאלצו לשלם מחיר מופרז על סחורה זו, לעיתים בשיעור שהיה גבוה במאות אחוזים מהמחיר שלפני פרוץ המשבר. ראו, Kupferschmidt, *Henri Naus Bey*, 91

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

נפש.³¹ המשבר הכלכלי החמור והגידול באוכלוסייה הדגישו את הדחיפות לפתור את בעיותיה הכלכליות-חברתיות של המדינה. שתי קבוצות עיקריות נדרשו לבעייתיה של החברה המצרית - האפנדייה והאינטלקטואלים (שרובם ככולם הגיעו מתוך האפנדייה) - וגם הן השתנו באופן ניכר בתקופה הנדונה. לאפנדייה נודע תפקיד מרכזי בחברה המצרית.³² במהלך שנות העשרים, ובעיקר לאחר מהפכת 1919 וקבלת העצמאות החלקית בשנת 1922, הצליחו רבים מבני מעמד הביניים העירוני המשכיל להשתלב בפקידות הממשלתית ובתפקידים ציבוריים אחרים. ברם, הגידול במספרם גרם לכך שבתחילת שנות השלושים רבים מהם לא הצליחו להשתלב במערכות אלה. דור חדש זה של אפנדייה, שחלק מן החוקרים מכנים "האפנדייה החדשה", החל לקרוא תיגר על הסדר הפוליטי הקיים וייסד ארגונים שנודעה להם השפעה רבה על החברה ועל הפוליטיקה במצרים.³³ בני האפנדייה החדשה בלטו במחאות הנרחבות בשנת 1935, שבהן דרשו המוני צעירים מצרים לבטל את החוקה הדרקונית של 1930 ולהחזיר לתוקפה את חוקת 1923 הליברלית (לכאורה), להסיר את הצנזורה הפוליטית הנוקשה, להרחיב את החירויות הפוליטיות ולהתחיל במשא ומתן עם בריטניה על תנאי עצמאותה של מצרים.³⁴ ואכן, ב-12 בדצמבר 1935 בוטלה חוקת 1930 והוחזרה חוקת 1923, וב-26 באוגוסט 1936 נחתם הסכם חדש עם בריטניה, שהעניק למצרים עצמאות כלכלית רחבה יותר מבעבר, בעיקר בזכות סעיף 13 שסימן - גם אם באופן הצהרתי בלבד - את סופן של זכויות היתר שניתנו לנתינים זרים במצרים במשך מאה שנה כמעט.³⁵ הקפיטולציות בוטלו סופית באמנת מונטרה (Montreux Convention) בשנת 1937.

- Charles Issawi, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey* (London and New York: Oxford University Press, 1981), 55. לשם השוואה, בשנת 1887 מנתה אוכלוסיית המדינה עשרה מיליון נפש בקירוב. 31
- Lucie Ryzova, *The Age of the Effendiyya: Passages to Modernity in National-Colonial Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2014) 32
- ישראל גרשוני, **אור בצל: מצרים והפאשיזם 1922-1937** (תל אביב: עם עובד, 1999), 84-105. 33
- Lucie Ryzova, "Egyptianizing Modernity: the 'New Effendiya': Social and Cultural Constructions of the Middle Class in Egypt under the Monarchy," in *Re-Envisioning Egypt, 1919-1952*, eds. Arthur Goldschmidt, Amy J. Johnson, and Barak A. Salmoni (Cairo and New York: The American University in Cairo Press, 2005), 124-163
- Haggai Erlich, *Students and University in Twentieth Century Egyptian Politics* (London: Frank Cass, 1989), 115 34
- בר, "השקפתם של סופרים מצריים", 3-4. לנוסח ההסכם שנחתם בין מצרים לבריטניה בשנת 1936, ראו, Treaty of Alliance Between His Majesty, in Respect of United Kingdom, and His Majesty the King of Egypt, August 26, 1936 35

האווירה הפוליטית החופשית יחסית לאחר חתימת האמנה זימנה תמורות בשכבה חברתית נוספת. בעקבותיה יכלו אינטלקטואלים מצרים לצמצם מעט את העיסוק בשאלות על עצמאות ועל אזרחות ולהפנות את תשומת ליבם לבעיותיה החברתיות של מצרים.³⁶ בתנאים הללו התפתח שיח בעיקר בין אינטלקטואלים שהיו מזוהים עם זרמים ליברליים, ושחיפשו חלופות למצב הקיים. בעוד שהליברלים בשנות העשרים הושפעו מבריטניה ושאפו לצמצם את המעורבות הממשלתית בכלכלה ובחברה, הליברלים בשנות השלושים גרסו כי על הממשלה המצרית להעמיק את מעורבותה בחיים האזרחיים, ואף להרחיב את שליטתה ולכלול עוד קבוצות חברתיות תחת המטרייה הלאומית.³⁷ בקרב האפנדיה והאינטלקטואלים החלו לגבור הקולות שקראו למעורבות ממשלתית עמוקה יותר בחיים הכלכליים והחברתיים של מצרים.

אם כן, במחצית השנייה של שנות השלושים היו בעיותיה החברתיות של מצרים גלויות לעיני כל, והתביעה לטפל בהן נשמעה הן מפי מעמד הביניים והן מפי אינטלקטואלים. השינוי שניכר היה כפול: זניחת התפיסות הליברליות בדבר היכולת של כוחות השוק לתקן את המצב, והגדרה מחדש של תפקיד המדינה באסדרת החיים הכלכליים והחברתיים. ההסבר לשינוי זה טמון בתהליכים הפוליטיים העולמיים והמקומיים שאפיינו את שנות המשבר. באזורים שונים בעולם עלו בתחילת שנות השלושים משטרים פופוליסטיים שדגלו בלאומיות כלכלית ובהסתגרות מפני מדינות אחרות, והדגישו את היתרונות של שליטים יחידים וחזקים. באירופה היו אלה בעיקר המשטרים הפאשיסטיים באיטליה ובגרמניה, שקראו תיגר על הסדר הליברלי שהתגבש לאחר מלחמת העולם הראשונה, והציעו להמונים פתרונות פופוליסטיים בדמותה של מדינת הלאום החזקה.³⁸ במזרח התיכון יישם נשיא תורכיה מוסטפא כמאל (אטאטורק) רעיונות דומים והוביל מדיניות כלכלית אוטוסיסית, שבמרכזה חיזוק הכלכלה הלאומית.³⁹

גם הפוליטיקה המצרית הושפעה מרעיונות מעין אלה. מעניין לציין כי למרות המאבקים הפוליטיים בין מפלגות ובין קבוצות חברתיות שונות, התמיכה ברעיונות של מדינה חזקה וריכוזית הייתה משותפת הן לממשלות שכיחנו באותן שנים והן לתנועות האופוזיציה שהתנגדו להן. מצד השלטון המכהן אימץ את רעיון המדינה החזקה והמתערבת אסמאעיל צ'דקי, ראש ממשלת מצרים בשלוש השנים הראשונות למשבר

36 בר, "השקפתם של סופרים מצריים", 3-4.

37 Roel Meijer, *The Quest for Modernity: Secular Liberal and Left-Wing Political Thought in Egypt, 1945-1958* (London and New York: Routledge Curzon, 2002), 37

38 גרשוני, **אור בצל**, 105-106.

39 Roger Owen and Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1998), 16-20

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

(מיוני 1930 עד ספטמבר 1933). צדקי, חסיד נלהב של התערבות ממשלתית נרחבת בכלכלה, שמילא כמה תפקידי מפתח במערכת הכלכלית המצרית לפני כהונתו כראש ממשלה, תמך בייצור מקומות עבודה, בפיתוח תעשיות חדשות ובהגברת הפיקוח על השווקים. לדוגמה בשנת 1916, בהיותו ראש הוועדה למסחר ולתעשייה (לְגֻ'נַת אל-תַג'ארה ואל-צנאעה), המליץ לממשלה להשקיע בפיתוח תעשייה שתחליף את החקלאות כמנוע הצמיחה הראשי של כלכלת מצרים.⁴⁰ גם בעת כהונתו בתפקיד שר האוצר של מצרים ב-1921 הצליח צדקי לשמור על מסגרת תקציבית יציבה, וכך בודד להגדיל את השקעות הממשלה באזרחים, על אף המצב הכלכלי הקשה לאחר מלחמת העולם הראשונה.⁴¹

אולם רק לאחר שנבחר לראשות הממשלה מטעם מפלגת אל-אתחאד ב-1930, הצליח צדקי ליישם בצורה נרחבת את משנתו הכלכלית, שהושתתה על רעיון המדינה המתערבת. כדי לצמצם את ההתנגדות לרפורמות פרח צדקי ממפלגתו וייסד את "מפלגת העם" (חזב אל-שַעַב).⁴² ואכן, יישום המדיניות המתערבת היה מהיר: ממשלתו הטמיעה שינויים מרחיקי לכת באיוש משרות הפקידות, שחיוקו את לפיתת הממשלה בבירוקרטיה.⁴³ ממשלת צדקי יישמה גם את חוק התעריף החדש, שהעמיק מאוד את מעורבות המדינה בשווקים והגדיל את קופת האוצר,⁴⁴ הקימה תעשיות לאומיות ופיתחה את רשת החשמל הלאומית באזורי הספר.⁴⁵

התערבות המדינה בחיי הפרט באה לידי ביטוי לא רק בזירה הכלכלית, אלא גם בתחומים אחרים. בתקופת כהונתו הוביל צדקי כמה פעולות שצמצמו את החופש האישי של האזרחים, והרחיבו את תחומי השליטה של הממשלה. בחסות ביטול החוקה של 1923 וכינון חוקה חדשה הוא ריכז את השלטון בידי קבוצה קטנה של

- Robert Vitalis, *When Capitalists Collide: Business Conflict and the End of Empire in Egypt* (Berkeley: University of California Press, 1995), 42-44 40
- Malak Badrawi, *Isma'il Sidqi, 1875-1950: Pragmatism and Vision in Twentieth Century Egypt* (Richmond and Surrey: Curzon, 1996), 25, 36-40, 51-53 41
- המפלגה החדשה לא נבדלה אידיאולוגית ממפלגת אל-אתחאד. צדקי עצמו מעיד בזיכרונותיו כי ייסוד המפלגה החדשה נכפה עליו, משום שחלק מנציגי אל-אתחאד החלו לצדד בעמדות מפלגת הופד, שהייתה האופוזיציה הפרלמנטרית החריפה ביותר לממשלת צדקי. ראו אסאמעיל צדקי, *מִדְ'פְּרַאֲתִי*, (קהיר: דאר אל-הלאל, 1950), 45. 42
- Badrawi, *Isma'il Sidqi*, 66-72, 96-98 43
- דוגמה לכך היא התערבות המדינה בשוק החיטה: Lampson to the Prime Minister, Government of South Wales (Australia), March 21, 1934, Dispatch no. 201/4/34, FO 371/17985, NA 44
- חוסין סארעי, "כהרבאא אל-קטר אל-מצרי ומשרוע אל-קטר", *אל-מִקְתַּטַּף* (אפריל 1931), 386-385. 45

פקידים מקורבים, והנהיג צנזורה חסרת תקדים על אמצעי התקשורת במדינה. בתנאים הפוליטיים הללו הייתה כהונתו של צדקי בראשות הממשלה הארוכה ביותר בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ובמהלכה הוא הצליח ליישם את מדיניותו הכלכלית והחברתית. גם אחרי שחדל לכהן בתפקיד, המשיכו יורשיו עבד אל-פתאח יחיא, מוחמד תאופיק נסים ועלי מאהר – כולם נציגים של מפלגת אל-אתחאד – במדיניות ההתערבות הנוקשה שהחלה בימי צדקי.⁴⁶ המדיניות הנוקשה שיישם צדקי סייעה למצרים לעבור את שנות המשבר הכלכלי העולמי, אולם השגשוג היחסי של כלכלת המדינה הושג במחיר פגיעה במצבם הכלכלי של האזרחים.⁴⁷ אפשר לומר כי בשעה שתפחה קופת המדינה, התרוקנו כיסי האזרחים.

האופוזיציה הפוליטית תמכה גם היא ברעיון המדינה החזקה והמתערבת, אולם הדגישה את רווחתם של האזרחים. בהשראת הגל הלאומני העולמי החלו תנועות עממיות שהובילו בני האפנדייה החדשה להבליט רעיונות לאומיים ולקרוז להתערבות רבה יותר של המדינה בחיים הציבוריים. בין התנועות הללו בלטה "מצרים הצעירה" (מֶצֶר אל־פֶּתָאח) הלאומנית, שייסד אחמד חוסיין בשנת 1933 כאגודת סטודנטים. מצע התנועה, שפורסם ב־21 באוקטובר 1933, הדגיש לא רק את החשיבות של התערבות המדינה בכלכלה, אלא גם את המחויבות של המדינה לספק לאזרחים את כל צורכיהם.⁴⁸ מפלגת הופד, שהייתה האופוזיציה הפרלמנטרית הבולטת ביותר לממשלת אל-אתחאד, אימצה רשמית רעיונות דומים בכנס השנתי שלה, שנערך בינואר 1935. עקרונות אלה כללו את התערבות המדינה במגזרי החקלאות, החינוך והתעשייה, והמפלגה קראה למדינה להתערב לטובת שיפור חייהם של אזרחי מצרים, ובעיקר הפלאחים.⁴⁹ מכאן שבשנים 1930-1935, בעת שהעולם כולו נסחף בגל לאומני, חיו אזרחי מצרים תחת

46 יציבות משטרו של צדקי מתבררת גם מהשוואה בין תקופת כהונתו לכהונות ראשי הממשלה שבאו אחריו: צדקי כיהן בראשות הממשלה במשך 1196 ימים ברציפות. עבד אל-פתאח יחיא כיהן בתפקיד 418 ימים, מוחמד תאופיק נסים כיהן 442 ימים, ועלי מאהר החזיק בתפקיד רק 100 ימים – תקופת הכהונה הקצרה ביותר בין שתי מלחמות העולם. וראו יונאן לביב ראזק, **תאריח' אל-יוזאראת אל-מצריה, 1878-1953** (קהיר: אל-אהראם, 1975).

47 Samia Kholoussi, "Fallahin: The 'Mud Bearers' of Egypt's Liberal Age," in *Re-Envisioning Egypt, 1919-1952*, eds. Arthur Goldschmidt, Amy J. Johnson, and Barak A. Salmoni (Cairo and New York: The American University in Cairo Press, 2005), 281-282.

48 מג'די אחמד חוסיין, **מצר אל-פתאח: כפאח מתואצל מן אנ'ל אל-ערובה ואל-אסלאם** (קהיר, 1988), 15-20.

49 Janice J. Terry, *The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power* (London: Third World Centre for Research and Pub., 1982), 228; עבד אל-רחמן אל-רפיעי, **פי עקב אל-ת'זרה אל-מצריה** (קהיר: מכתבת אל-נהדה אל-מצריה, 1947), 1: 195-197.

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

שלטון ריכוזי, שהוכיח את יכולתו לחולל רפורמות מרחיקות לכת לייצוב כלכלת המדינה. עם זאת, השלטון נטה להעדיף את טובת המדינה מטובת האזרחים. הוכח כי התערבות ממשלתית נרחבת היא כלי יעיל לביצוע רפורמות חסרות תקדים, אולם היא טרם הצליחה להיטיב את מצבם של האזרחים עצמם.

אם כן, לקראת אמצע שנות השלושים נוצרו במצרים תנאים ייחודיים שעודדו את השיח בנושא הייצור והאספקה של מזון. תנאים אלו כללו משבר כלכלי ארוך שנים, ייאוש מהמערכת הפוליטית הליברלית, התפתחות רעיונות כלכליים וחברתיים בעלי גוון לאומני והיווצרותן של תנועות חברתיות חדשות, שהשפיעו על עיצוב החברה. על כל אלה נוספה תחושה של שחרור-מה מעול השליטה הבריטית והכרה בצורך של המדינה לספק פתרון תזונתי לאוכלוסייתה ההולכת ותופחת. שתי קבוצות חברתיות בלטו בפעילותן בתקופה זו: השכבה האינטלקטואלית הליברלית, ששאפה להגדיל את כוחה של הממשלה עקב כישלון האידיאולוגיה הליברלית בשנות המשבר; וחברי האפנדייה החדשה, שלא הצליחו להשתלב במערך הפקידות הממשלתי, ושאפו לייצר שינוי בתנאים הכלכליים-חברתיים במדינה. חלקו הבא של המאמר יסקור את הטיעונים ואת ההצעות שהעלו שתי קבוצות חברתיות אלה בקשר לאחריות המדינה לספק מזון במחצית השנייה של שנות השלושים.

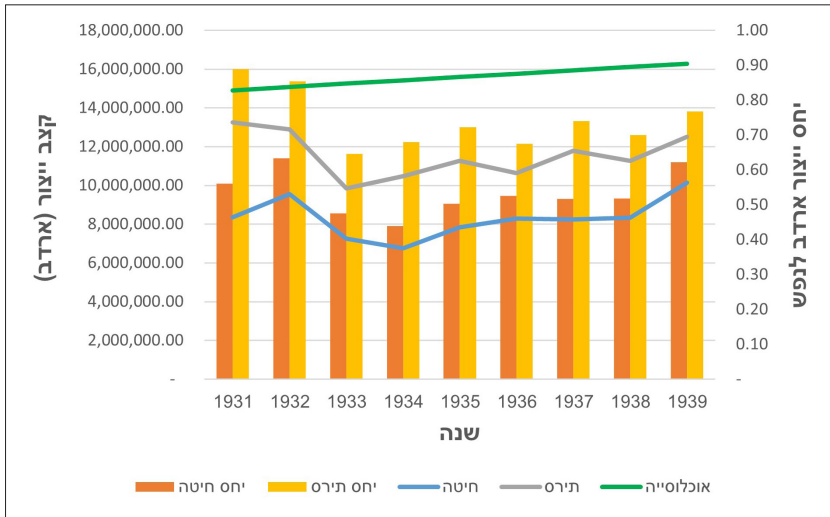
מיסוד השיח על המזון וחשיבות דמותו של הפלאח

המחצית השנייה של שנות השלושים התאפיינה בסתירה בכל הנוגע לייצור ואספקה של מזון. מצד אחד, במהלך תקופה זו לא התרגש על מצרים שום משבר מזון. בשונה מתקופות מוקדמות יותר, קצב ייצור המזון סיפק את צורכי האוכלוסייה ההולכת וגדלה. הן ממשלת מצרים והן מומחים מחוץ לממשלה (כגון קרוצ'לי שהוזכר לעיל) היו סמוכים ובטוחים כי המדינה יכולה לספק בעצמה את צורכי המזון שלה. סקר שערכה הממשלה בשנת 1939, ושפורסם רק ב-1946 בגלל המלחמה, הצביע על עלייה עקבית בשיעורי הייצור של חיטה ותרס, שני גידולים חשובים במיוחד לייצור לחם, שהיה מרכיב מרכזי בתזונה של רוב אזרחי מצרים.⁵⁰ טבלה 1 מציגה תמצית נתונים מהסקר האמור וכן מדוחות שנתיים של הקונסוליה הבריטית במצרים. הטבלה מראה כי בדרך כלל בשנות השלושים הייתה התאמה בין קצב הייצור של שני הגידולים ובין קצב גידול

50 שני הגידולים הללו היו חומרי גלם בייצור לחם, שהיה מקור הקלוריות העיקרי של רוב תושבי מצרים. באזורים העירוניים העדיפו התושבים לחם שהמרכיב העיקרי בו היה קמח חיטה, ואילו באזורים הכפריים העדיפו לחם שהמרכיב העיקרי בו היה קמח תירס. ראו G.H Selous, *Economic Conditions in Egypt – May 1937* (Cairo: Department of Overseas Trade, May 1937), 106-107, 134-135

האוכלוסייה, וכי משנת 1933 עלה בהדרגה שיעור התוצרת החקלאית לנפש.⁵¹ אין משמעות הדבר שכל אזרחי המדינה נהנו מביטחון תזונתי במידה זהה, אלא רק שקצב ייצור המזון עלה יחד עם הגידול באוכלוסייה, ושכמות המזון הזמינה תיאורטית לכל תושב בשנת 1939 הייתה גדולה יותר מכמות המזון הזמינה בשנת 1933.

טבלה 1 - גידול אוכלוסייה, ייצור חיטה ותירס ויחס ארדב לנפש, 1931-1939⁵²

מצד אחר, סכנת המחסור במזון ריחפה תמידית מעל ראשה של החברה, על אף הנתונים הכלכליים החיוביים, ועוררה את העיסוק האינטנסיבי בשאלות על ייצור ואספקה של מזון, שיידונו בהמשך. אני סבור כי הפער בין השפע היחסי לבין תחושת המחסור במזון ולעיסוק ההולך וגובר במחסור, נבע מכמה גורמים. ראשית, סביר להניח שמעצבי השיח לא הכירו את הנתונים הכלכליים המחמיאים. סקרי המזון שהוצגו לעיל פורסמו רק בשנת 1939, אך השיח על המזון התעצב בעיקר בין השנים 1936-1938. שנית, ייתכן שהזיכרונות הרחוקים מימי מלחמת העולם הראשונה והזיכרונות הקרובים יותר מימי המשבר הכלכלי - התקופות שבהן סבלו תושבי מצרים ממחסור במזון - השפיעו על עיצוב השיח

51 יחידת המידה לתוצרת חקלאית במצרים בתקופה הנדונה הייתה אֶרְדָּב, יחידת נפח שוות ערך לכמאה וחמישים ק"ג חיטה ולכמאה וארבעים ק"ג תירס.

52 הנתונים בטבלה מתוך Ministry of Agriculture, *Agricultural Census*; Selous, *Egypt - Economic Conditions*; C. Empson, *Economic Conditions in Egypt - June 1939* (Cairo: Department of Overseas Trade, June 1939)

על אף השפעת היחסי. נראה שמעצבי השיח על המזון לא בטחו ביכולתה של מצרים לספק את צורכי המזון של אוכלוסייתה. לבסוף, את העיסוק הגובר בשאלות הנוגעות במשטר תזונתי ובפיתוח חברתי – שעל הקשר ביניהם עמדו חוקרי תזונה כבר בראשית המאה – יש לבחון גם בהקשר העולמי. בשנת 1935 לדוגמה פרסם ארגון הבריאות של חבר הלאומים מדד קלורי עולמי אחיד בניסיון לשפר את מצבן הכלכלי והחברתי של חברות מסוימות באמצעות תזונה.⁵³ בבריטניה, שהשפעתה על מצרים הייתה רבה, התמקדו הדיונים על תזונה בשנים אלה בשאלות פנים-מדינתיות על מעמד, מגדר ושליטה פוליטית,⁵⁴ אבל עסקו גם בשאלות רחבות על הקשר בין שליטה קולוניאלית ובין תזונה ורעב.⁵⁵ לפיכך לא היה שיח המזון ייחודי למצרים, אלא ביטוי מקומי של תופעה עולמית.

על אף שמעצבי השיח על המזון היו בני שכבות מבוססות בחברה המצרית, לפלאחים הייתה השפעה דרמטית עליו. החקלאים העניים במצרים לא היו שותפים פעילים בעיצוב השיח, אך בשל חשיבותם הגדלה במארג הלאומי מתחילת המאה העשרים הם תפסו מקום מרכזי בדיון בסוגיית המזון. מסוף המאה התשע עשרה, בעיקר בעקבות השתתפותם הפעילה במרד עוראבי בשנת 1881, שולבו הפלאחים בשיח הלאומי המצרי; הם הפכו ל"חלק בלתי נפרד מהאומה המצרית", אשר סימל את הקשר העל-זמני בין הייצוג הפוליטי ובין האדמה.⁵⁶ במהפכת 1919 מילאו פלאחים תפקיד פעיל ושיבשו את מערך התחבורה באזורים הכפריים,⁵⁷ ובעקבות זאת הבינו פוליטיקאים מצרים את הפוטנציאל הגלום בפלאח בהיותו סמל של האומה המצרית המתחדשת. מפלגת הופד בהנהגתו של סעד זע'לול האדירה את דמותו של הפלאח כסמל התנגדות לכובשים זרים במרוצת ההיסטוריה, וקראה לשלב את הפלאחים במפעל הלאומי המצרי המתגבש. זע'לול עצמו התגאה לא אחת במוצאו הכפרי, וברבים מנאומיו הדגיש את הזיקה שלו למעמד הפלאחים.⁵⁸ הפלאחים המצרים הפכו במובנים

- Cullather, "The Foreign Policy of the Calorie," 355-356 53
Madeleine Mayhew, "The 1930s Nutrition Controversy," *Journal of Contemporary History* 23, no. 3 (1988): 445-464 54
Sherene Seikaly, *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 88-89 55
Michael Ezekiel Gasper, *The Power of Representation: Publics, Peasants, and Islam in Egypt* (Stanford: Stanford University Press, 2009), 158 56
Samah Selim, *The Novel and the Rural Imaginary in Egypt, 1880-1985* הפלאח ראו (London: Routledge, 2010)
Ellis Goldberg, "Peasants in Revolt – Egypt 1919," *International Journal of Middle East Studies* 24, no. 2 (1992): 261-280 57
Kholoussi, "Fallahin," 278-280, 288-289 58
המתפתח אפילו אחרי מותו. בעמוד הראשון בספר הזיכרונות שחיבר חברו מוחמד אבראהים

רבים למה שהובסבאום כינה "האנשה של האומה", ודמותם סייעה "להחזיר ערכים ונורמות, לקבע את מעמדם של סמלים ולהוות את החוט המקשר בין העבר להווה של הלאום".⁵⁹ הפלאחים היו אחד מעמודי התווך בכינון הלאום המצרי המתחדש. אולם לצד ייצוגים אלה התפתחה בעשור הרביעי של המאה העשרים תפיסה הקושרת את דמות הפלאח עם תחלואיה החברתיים של מצרים דווקא. הדוגמה הבולטת ביותר לתפיסה זו היא פרסום הספר **הפלאחים** מאת עירוט, המציג דמות פלאח "משותקת וחסרת כוח", שבורותו היא הסיבה העיקרית לפיגור של מצרים לעומת האומות המפותחות.⁶⁰ עירוט טוען גם כי הפלאח סובל מ"מצב גופני קשה הנובע מחסך במשאבים [...] ובנוסף מניוון מוסרי ואינטלקטואלי, הניכר בבורותו ובחוסר כבוד בסיסי, שניהם מרכיבים חיוניים בחייו של אדם".⁶¹ לא רק הפלאח הבודד יוצג באופן שלילי כזה, אלא כל אוכלוסיית הפלאחים. אל-שקרי מדגימה כיצד נתפסו הפלאחים והנשים כשתי הקבוצות העיקריות האחריות לגידול באוכלוסייה, כלומר להרעה במצב הכלכלי. אולם הניסיונות לפקח על הפיריון של נשים כללו בעיקר פעולות לשיפור הבריאות של האם והתינוק, ואילו הרפורמות שיושמו בקרב אוכלוסיית הפלאחים – למשל התערבות המדינה במערכת החינוך בכפרים – היו תקיפות יותר, והושפעו מעיצוב דמותו של הפלאח בתודעה הלאומית המצרית.⁶² לעיתים שועתק הדימוי הנחשל של הפלאח בדיון בבעיות לאומיות רחבות יותר. כך למשל טען הסוציולוג וונדל קליילנד, ממייסדי האוניברסיטה האמריקאית בקהיר, במאמר על בעיית האוכלוסין של מצרים: "הפלאחים הם קורבנות של מעגל אכזרי שבו בורות, עוני ומחלות מהווים כולם סיבה ומסובב".⁶³

אל-ג'זירי, לדוגמה, מופיע איור של זע'לול מתוך הטיימס הבריטי, ומתחת הכיתוב "המנהיג הפלאח" (אליזעים אל-פלאח). מוחמד אבראהים אל-ג'זירי, **אאת'אר אליזעים סעד זע'לול: עהד וזאת אל-שעב** (קהיר: דאר אל-כתאב אל-מצריה, 1927).

Eric Hobsbawm, "Introduction: Inventing Traditions," in *The Invention of Tradition*, eds. Eric Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 1-7 59

Henry Habib Ayrout, *The Fellaheen*, trans. Hilary Wayment (1938; repr., Wesport: Hyperion Press, 1981), 23 60

Timothy Mitchell, *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002)

Ayrout, *The Fellaheen*, 149 61

Omnia S. El Shakry, *The Great Social Laboratory: Subjects of Knowledge in Colonial and Postcolonial Egypt* (Stanford: Stanford University Press, 2007), 147-148 62

Wendell Cleland, "Egypt's Population Problem," *L'Egypte contemporaine* 28 (1937): 63

Ikeda, "Sociopolitical Debates", 21 מצוטט בתוך "בורות, עוני ומחלות" 85

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

הניסוח של קליילנד – "בורות, עוני ומחלות" – הפך במהרה לביטוי שגור, המתאר את בעיותיה החברתיות-כלכליות של האומה המצרית כולה.⁶⁴ בתקופה שבין שתי מלחמות העולם סימל אפוא הפלאח את כישלון ההווה, ובו בזמן סימל את ההזדמנויות הטמונות בעתיד. המתח בין הייצוגים המנוגדים של הפלאח ליווה את הדיון על הנוכחות הרצויה של המדינה באזורי הכפר. הצדדים בדיון זה נחלקו בין מי שקראו להגביר את הפיקוח על הכפר, לבין מי שקראו להגדיל את ייצוג הפלאחים בזירה הפוליטית כך שיהיה נאמן לחלקם באוכלוסייה. המצדדים בהגברת הפיקוח ראו באזור הכפרי בדלתא של מצרים (ריף) ארץ פראית, שטח הפקר המנוגד לסדר ששלט בחיים העירוניים של האפנדייה; הם קראו להגדיל את מספר נציגי המדינה הרשמיים בכפרים ובמחוזות הכפריים ולחזק את מעורבות המדינה בחיי היומיום של הפלאחים. בשנת 1936 קרא כאמל הלאל להגביר את נוכחות המדינה בריף על ידי גיוס שוטרים נוספים שיפעלו בכפרים, הפעלה של מרפאות ומתקני בריאות ועידוד ממשלתי ליוזמות תעשייתיות.⁶⁵ מכל נציגי המדינה שנשלחו לכפרים נודעה חשיבות מיוחדת למורים. תפקיד המורים היה להביא את המודרניות של חיי העיר אל הכפרים המרוחקים, ולהיות "פנסים של השכלה ושל קדמה אשר יאירו את חיי הכפר".⁶⁶ לפיכך, המורים היו חשובים לא רק משום שהעניקו לפלאחים כלים מקצועיים ומעשיים, אלא משום שקידמו את חזון מצרים המתקדמת, הליברלית והפועלת לשיפור תנאי המחייה של אזרחיה, וייצגו את הלאום המתחדש כפי שתפסה אותו האפנדייה החדשה.⁶⁷ נציגי ממשל אחרים היו רופאים, שתפקידם היה לשפר את מצבם הבריאותי של הפלאחים ולאפשר להם לנהל אורח חיים בריא ויצרני יותר. על פי חוסיין כמאל, ששימש מנהל תחום בריאות הכפר במשרד החקלאות, הרופאים היו אמורים להפוך את הפלאחים ל"דור חדש של האומה – בריא יותר וחזק יותר".⁶⁸ על פי חלק ממעצבי השיח, הפלאח, שנחשב בעיני רבים פסיבי ונחשל, נזקק למדינה ולמוסדותיה כדי להיחלץ מעוניו ומבורותו. אולם יש לזכור כי בדיון הייצוגי על הפלאחים ועל מקומם בחברה המצרית היו מגוון דעות, כותבים הציגו נקודות מבט שונות על הנושא ותרמו לדינמיות ולחיות של

- 64 ראו דוגמה לדיון מעין זה אצל El Shakry, *The Great Social Laboratory*, 147-156; Ikeda, "Sociopolitical Debates," 21-26.
- 65 כאמל הלאל, "אצללאח אל-ריף ותרקית חאל אל-פלאח אל-מצרי", *אלימקתטף* (נובמבר, 1936), 452. בדרך כלל הקפיד *אלימקתטף* לציין את תפקידם המקצועי של כותבי המאמרים או את מקום עבודתם, אבל על מחבר מאמר זה צוין רק כי הוא בעל תואר דוקטור. על פי תוכנו של המאמר ועל פי המידע על כותבים אחרים שפרסמו מאמרים בעיתון באותה התקופה, סביר להניח כי הלאל כיהן במשרה באחד ממשרדי הממשלה.
- 66 עלי חסין אל-האכע, "מהמת אל-חכומה פי אל-תרביה", *אלימקתטף* (אפריל, 1937), 63.
- 67 אל-האכע, "מהמת אל-חכומה", 63.
- 68 חוסיין כמאל, "תעלים אל-ג'מהור אצול אל-צחה", *אלימקתטף* (1939), 559-560.

הדיון. לצד תפיסת הפלאחים כקבוצה נחשלת היו מחברים שגרסו כי לא די בהשקעה ממשלתית כדי לקדם, ונדרש ייצוג שוויוני שלהם במערכת הפוליטית. דוגמה לכך היא נאום של אבראהים דסוקי אבאטה, חבר פרלמנט מטעם מפלגת הליברלים החוקתיים בשנות העשרים והשלושים,⁶⁹ בכנס השנתי לרפורמות חברתיות (מאתמר אל-אצלאח אל-אנ-תמאעי) ב-1936. בנאומו קרא אבאטה להעניק לפלאחים ייצוג שוויוני בפוליטיקה המצרית. לצד השקעה רחבה נדרשת של ארבעה מיליון לירות מצריות, הדגיש אבאטה כי יש צורך להקים מפלגה שתייצג את הסקטור הזה, ותיקרא "מפלגת הפלאחים" (חזב אל-פלאחין).⁷⁰ שנה לאחר מכן הציע חאמד אל-סיד עזמי מהמחלקה הסטטיסטית במשרד האוצר להחיל רפורמת קרקעות מקיפה במצרים. במקום מספר מצומצם של בעלי קרקעות גדולים, שהעסיקו את הפלאחים בעבודת האדמה בלי זכויות על הקרקע או על התוצרת, הציע עזמי להגדיל את מספר בעלי הקרקעות הקטנים ולחלק את האדמה בצורה שוויונית יותר בין האזרחים תושבי הכפרים. עזמי סבר כי חלוקה מחדש של הקרקעות תעניק לפלאחים "סיכוי לשפר את מצבם האישי, מה שיובייל בהכרח לשיפור מצבה הכלכלי והחברתי של המדינה כולה".⁷¹ ראוי לציין כי הרעיונות להקים מפלגת פלאחים ולחולל רפורמת קרקעות היו מרחיקי לכת באווירה הפוליטית ששררה באותם ימים במצרים. בעלי הקרקעות הגדולים היו קבוצת לחץ פוליטית ותיקה, ורבים מהם אף כיהנו במשרות בכירות בשירות הציבורי ולא מיהרו לוותר על כוחם הפוליטי לטובת שוויון. אולם העובדה שרעיונות כאלה עלו מלמדת כי פקידי ממשל, בני מעמד הביניים ואינטלקטואלים עמדו על הקשר בין רווחתם של הפלאחים ובין עושרה של המדינה.

אם כן, מעורבות המדינה בייצור ובאספקה של מזון הייתה חלק משיח רחב, שעסק בתפקיד שעל המדינה למלא בחיים הכלכליים בכלל ובפרופריה הכפרית בפרט. בבואם לדון בסוגיות הקשורות למזון, שיקפו הדוברים והכותבים את המתח המובנה בין דמותו החיובית של הפלאח לבין דמותו השלילית.

כזכור, בסוף שנות השלושים הצליחה מצרים לייצר כמות מזון שענתה על הצרכים של כל תושביה, ואף על פי כן דוברים רבים שהשתתפו בשיח המזון, חששו כי המדינה טרם התאוששה מהשנים הקשות של המשבר הכלכלי העולמי. כותבים נחלקו באשר למקורה של בעיית המזון במצרים, שהייתה בעיה מדומה כאמור. מרית בוטרוס ע'אלי, עורך דין וסופר ידוע ובן למשפחה שכמה מבניה היו אנשי ציבור ופוליטיקאים בכירים

69 למעי אל-מטיעי, האלאא אל-דג'אל מן מצר (קהיר: מטאבע אל-חיאא אל-מצריה לל-כתאב, 1993), 3: 18-20.

70 אבראהים דסוקי אבאטה, "אל-חיאא אל-ריפיה", אלימקטם (29 במרץ 1936), 11.

71 Hamed al-Sayed Azmi, "The Growth of Population as Related to Some Economic Aspects of Egypt's National Development," *l'Egypte contemporaine*, 28 (1937): 277

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

במצרים,⁷² פרסם בשנת 1938 את ספרו **סיאסת אל־ע'ד** (מדיניות המחר). עד היום הספר נחשב לאחד הניתוחים המפורטים ביותר של מצרים באותה תקופה, וע'אלי טוען בו כי המקור לבעיית המזון של מצרים הוא בראש ובראשונה ביצועי הכלכלה המקומית. ע'אלי מצביע על בעיה מוכרת זה שנים רבות: הסתמכות היתר של הכלכלה המצרית על המגזר החקלאי, ובעיקר על גידול כותנה. כדי לשפר את קצב ייצור המזון, קרא ע'אלי להפנות חלק מהמשאבים המוקצים לגידול כותנה לטובת גידולי מאכל, ולהרחיב את השטחים החקלאיים המוקצים לייצור מזון. עוד טען כי על מצרים לצמצם ככל האפשר את ייבוא המזון, להגביר את הצריכה של תוצרת מקומית ולשאוף לייצר את כל צורכי המזון שלה בעצמה.⁷³

שלא כע'אלי, חלק ניכר מאנשי התקופה תלו את משבר המזון בחלוקה לא צודקת של משאבי הארץ. הסברים ברוח זאת עולים בשני ספרים חשובים שפורסמו גם הם ב-1938. את הספר הראשון, **עלא האמש אל־סיאסה: בע'ץ מִסאָאלנא אל־קומיה** (בשולי הפוליטיקה: כמה מבעיותינו הלאומיות) כתב חאפז עפיפי, גם הוא דמות בולטת בחיים הציבוריים במצרים. עפיפי כיהן כחבר פרלמנט הן מטעם מפלגת הופד והן מטעם מפלגת הליברלים החוקתיים, ובשנת 1938 מונה לשגריר המצרי הראשון בבריטניה.⁷⁴ הספרים של ע'אלי ושל עפיפי דומים במבנם; שניהם מציגים ניתוח חברתי המתמקד בבעיותיה של מצרים ומציעים פתרונות, אך מסקנותיהם בעניין המזון שונות. בתת הפרק שכותרתו "שיפור תזונת העם" (**תְּחִסִין ע'ד־אא אל־שַׁעַפ**), טוען עפיפי כי מקור בעיית המזון של מצרים אינו הייצור, אלא חלוקת המזון בין האזרחים. על פי עפיפי כתשעים אחוזים מהאוכלוסייה, רובם כפריים, סובלים מתת־תזונה כרונית הגורמת למחלות רבות. עפיפי מצביע על הבדל ניכר בין התזונה של עשירי מצרים, הכוללת מזונות עשירים בערכים תזונתיים כגון שמן ובשר, לבין התזונה של הכפריים, הכוללת בעיקר לחם תירס דל בערכים תזונתיים.⁷⁵ עפיפי מוסיף כי חלק מהבעיה נעוץ בכך שמצרים אינה משקיעה בחינוך הפלאחים לתזונה בריאה יותר, ובכך שמוסדות אספקת המזון לעניים (כמו תוכניות הזנה בבתי הספר ומטבחים ציבוריים) פועלים רק במרכזים העירוניים ולא באזורים הכפריים.⁷⁶

- 72 על משפחת ע'אלי ראו Arthur Goldschmidt, "The Butrus Ghali Family," *Journal of the American Research Center in Egypt* 30 (1993): 183-188
- 73 Mirrit Boutros Ghali, *The Policy of Tomorrow*, trans. Isma'il el-Faruqi (Washington: American Council of Learned Societies, 1953), 48-55
- 74 Arthur Goldschmidt, *Biographical Dictionary of Modern Egypt* (Boulder: L. Rienner, 1999), 16-17
- 75 חאפז עפיפי, **עלא האמש אל־סיאסה: בע'ץ מִסאָאלנא אל־קומיה** (קהיר: מטבעה דאר אל־כתב אל־מצריה, 1938), 46-48.
- 76 שם, 49.

עוד ספר הקושר את בעיית המזון לחלוקה לא הוגנת של משאבי האומה הוא קציית אל־פלאח (סוגיית הפלאח) מאת עאישה עבד אל־רחמן, הידועה יותר בשם העט פנת אל־שאטא, שהתפרסמה בעיקר בזכות חיבוריה על גשות הנביא מוחמד.⁷⁷ שלא כמו פרסומים אחרים שיצאו באותן שנים ושעסקו בכל החברה המצרית, ספרה של עבד אל־רחמן מתמקד באוכלוסייה הכפרית, והוא כתב אישום יוצא דופן בחריפותו נגד יחס החברה המצרית לפלאחים. טענתה המרכזית היא שהמדיניות החקלאית שאימצה מצרים, שעיקרה ייצור חקלאי גבוה ככל האפשר, דרדרה את מצבם של הפלאחים, וגרמה להגירתם המתמשכת אל המרכזים העירוניים.⁷⁸ עבד אל־רחמן, כמו עפיפי, סבורה כי מקור הבעיה הוא בחלוקת משאבים לא הוגנת.

ראוי לציין כי לא רק אינטלקטואלים סברו שחלוקת משאבי הארץ אינה צודקת. אל עפיפי ועבד אל־רחמן הצטרף חוסיין ענאן ביי, פקיד בכיר במשרד החקלאות, בסדרת מאמרים שפרסם ב־1939 תחת הכותרת "הקשר בין הייצור החקלאי ובין הזנת העם". באחד המאמרים הדגיש ענאן ביי את ההבדל בין צריכת המזון של עשירי מצרים ובין הצריכה של העניים, והדגים זאת באמצעות הרגלי צריכת האורז: עניי מצרים אוכלים אורז מבושל עם עדשים (פושרי), ואילו עשירי המדינה ניזונים מאורז המבושל "במרק בשר או עם בשר ציפורים".⁷⁹ על פי ענאן ביי המדינה אינה יכולה להסתפק בעידוד הפלאחים לייצר כמה שיותר מזון; עליה לדאוג גם לחלוקה צודקת יותר של המשאבים על ידי מתן הזדמנויות שוות בגישה למזון.⁸⁰

בסוף שנות השלושים, בעודם חלוקים על הסיבות למשבר המזון במצרים, הסכימו רבים מן הדוברים כי הפתרון הוא התערבות רבה יותר של המדינה בשוקי המזון. כזכור, הליברלים החדשים בסוף שנות השלושים, ובהם אינטלקטואלים כגון ע'אלי ועפיפי, סברו כי על המדינה להתערב יותר בחיי היומיום ובכלכלה. רבים מן הדוברים קראו להרחיב את הסמכויות של משרדי ממשלה שונים. ע'אלי הציע למשל כי כדי לפתור את בעיית תת־התזונה, שממנה סבלו רוב אזרחי מצרים, על משרד הבריאות לאסוף מידע רב ככל האפשר על הרגלי התזונה שלהם, ולקדם את המודעות לאורח חיים בריא ולתזונה נכונה.⁸¹ עפיפי הדגיש את תפקיד משרד החינוך בפתרון הבעיה, וקרא

77 על עבד אל־רחמן ראו, לדוגמה, Roth Roded, "Bint Al-Shati's Wives of the Prophet: Feminist or Feminine?," *British Journal of Middle Eastern Studies* 33, no. 1 (2006): 51-66

78 עאישה עבד אל־רחמן, קציית אל־פלאח (קהיר: מכתבת אל־נדהה אל־מצריה, 1938), 27-42.

79 חוסיין ענאן ביי, "עלאקאת אל־אנתאג' אל־זראעי בתע'ד'את אל־שעב", *אלימקתטה* (מרץ 1939), 273.

80 שם, 268-269.

81 Ghali, *The Policy of Tomorrow*, 37-39

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

להרחיב את תוכניות ההזנה בבתי הספר היסודיים, שהיו נהוגות במרכזים העירוניים, גם לאזורים הכפריים. הוא סבר כי תוכניות ההזנה יספקו לתלמידים בכפרים גישה למאכלים עתירי ערכים תזונתיים – חלב, פירות וירקות – שחסרים בתזונה היומית שלהם.⁸²

שיפור רמת החיים של הפלאחים באמצעות מזון נחשבה למדיניות שתטיב לא רק עימם, אלא עם המדינה המצרית כולה. חשוב לזכור כי הפלאחים לא היו רק פיות שיש להאכיל, אלא גם היצרנים הישירים של רוב המזון, כלומר הם היו לא רק הבעיה, אלא גם חלק חשוב מהפתרון. לפיכך התערבות רחבה ומעמיקה של המדינה בחיי היומיום נועדה לא רק לשפר את תנאי החיים של הפלאחים, אלא גם לייצל את הייצור החקלאי. שיטות הגידול וההשקיה של הפלאחים נתפסו – כמו הדימוי של הפלאחים עצמם – ארכאיות ולא יעילות. לכן הודגש גם הצורך לתת בידם כלים שיאפשרו להם לעמוד בדרישות הייצור. דוגמה לכך היא קריאתו של כאמל הלאל לרפורמה בחינוך הכפרי במטרה "ללמד את הפלאחים את דרכי הייצור הנכונות כדי להגדיל את הייצור החקלאי".⁸³ כעבור שנה, ב-1937, פרסם חאמד אל-סייד עזמי, פקיד במחלקה הסטטיסטית במשרד האוצר, מאמר שדן בהרחבה בפרקטיקות ההשקיה במצרים. על פי עזמי, פעמים רבות גורמת בורותו של הפלאח להרס הקרקע כתוצאה מהשקיית יתר או לחלופין בגלל חוסר השקיה. על פי עזמי חסר לפלאחים ידע חקלאי בסיסי כדי להתאים את כמות ההשקיה לסוגי הגידולים, ועל המדינה לספק להם הכשרה כדי שיהפכו לחקלאים טובים יותר.⁸⁴ בשנת 1939 קרא ענאן ביי הנזכר לעיל להתערבות ממשלתית רבה יותר בגידולים החקלאיים. לדעתו חינוך לחקלאות מודרנית, פיקוח ממשלתי על מחירי הסחורות והתערבות המדינה במחזור הזרעים (crop rotation) יועילו לא רק לשיפור תנאי החיים של הפלאח הבודד, אלא גם יגדילו את ייצור המזון, ובכך ישפיעו על כל תושבי הארץ.⁸⁵

יצרני שיח המזון בסוף שנות השלושים נבדלו מדוברי השיח הליברלי שאפיין את הפוליטיקה ואת החברה במצרים בשנות העשרים בשני עניינים עיקריים. ראשית, בשנות העשרים נחשבה התערבות ממשלתית לבלתי רצויה, ואילו בסוף שנות השלושים, בעקבות המשבר הכלכלי בתחילת העשור והתחזקות המדינה, דרשו הכותבים התערבות ממשלתית. הבדל נוסף בין הכותבים בשתי התקופות הוא באפיון דמות האזרח המצרי האידיאלי. בזירה הליברלית בשנות העשרים תואר האזרח המצרי

82 עפיפי, *עלא האמש אל-סיאסה*, 46-49.

83 הלאל, "אצלאלח אל-ריף", 452.

84 Al-Sayed Azmi, "The Growth of Population," *l'Egypte contemporaine* 28 (1937): 273-274

85 ענאן ביי, "עלקאת אל-אנתאג' אל-זראעי", 270-271.

בדמותו של האפנדי – משכיל, עירוני ובן מעמד הביניים. בסוף שנות השלושים תוארה דמות אידיאלית נוספת של האזרח המצרי: הפלאח, אשר לצד בורותו ונחשלותו, שימר את רוחה החקלאית והיצרנית של האומה המצרית במשך מאות שנים. התפיסות המתוארות של הדוברים בשנות השלושים תרמו לחיזוק מעמדו של האזרח הפרטי, לקיבוע הרעיון של זכויות בסיסיות ולהבנה כי שגשוגה של המדינה תלוי בשגשוג הפרט. מכאן שעל המדינה לדאוג כי מלאי המזון יענה על דרישות החברה, וכי לכל אזרח תהיה גישה (ולו תיאורטית) למזון.

מסקנות

במחצית השנייה של שנות השלושים התפתח במצרים שיח ער על המחויבות המוסרית של המדינה לספק מזון לאזרחיה, אך קשה למדוד את ההשפעה של השיח על יישום מחויבות זו. אמנם בשנת 1939 הקימה ממשלת מצרים את המשרד לשירותים חברתיים, שריכז את הסיוע שהעניקה המדינה לאזרחיה העניים ואספקת המזון בכללו. אולם מלחמת העולם השנייה, שפרצה בקיץ באותה השנה, והכרזת ממשלת מצרים על מצב חירום עם תחילת המלחמה שינו מן הייסוד את פעילות המדינה בשוקים. ממשלת מצרים הפכה לשחקן מעורב יותר בפעילות הכלכלית בהשוואה לעבר, אך פעילותה כוונה בעיקר לרתום את הכלכלה להתמודדות עם המשברים בזמן המלחמה, ופחות לשפר את מצב האזרחים.⁸⁶ ההתערבות בשוק המזון המקומי התרחבה עוד יותר בשנת 1941: לאחר חורף קשה במיוחד, שהחמיר את משבר המזון באזור כולו, השתלטו הכוחות הבריטיים על אספקת המזון באמצעות "מרכז האספקה למזרח התיכון".⁸⁷ אולם בדומה למוסדות אספקת המזון שקמו בזמן מלחמת העולם הראשונה, גם "מרכז האספקה למזרח התיכון" נועד להבטיח אספקה קבועה לצבא, ולדאוג שלא יתפתח מחסור שיעורר מהומות עממיות. לא הייתה למוסד זה מחויבות מוסרית לתושבי האזור. במחצית השנייה של שנות השלושים תפסו ייצור ואספקה של מזון מקום מרכזי בשיח הציבורי המצרי, ואינטלקטואלים ונציגים מקרב האפנדייה התייחסו אליהם בהרחבה. שלושה מאפיינים עיקריים היו לשיח זה. האחד, הוא סימל את המעבר מהתייחסות למזון כצורך גופני של הפרט בשנות העשרים לזכות בסיסית שכל אזרח זכאי לה בשנות השלושים. המאפיין השני הוא השפה המכילה: כאשר המזון והגישה אליו הוגדרו זכות אזרחית ולא צורך גופני, כל אזרחי מצרים היו זכאים לו, גם הכפריים הפלאחים שהיו רוב האוכלוסייה. הפלאחים היו סוגייה מרכזית בשיח המזון לא רק

86 Schewe, "State of Suege"

Edward M.H Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-1945* (Stanford: 87
Stanford University Press, 1956)

לא על הלחם לבדו: מזון, שיח חברתי והמדינה במצרים שבין שתי מלחמות העולם

מפני שהם נזקקו לסיוע מהמדינה, אלא מפני שהם היו הכוח המרכזי בייצור המזון לכלל האוכלוסייה. המאפיין השלישי הוא שאת ההכרה בכך שמזון הוא זכות אזרחית, ליוותה התפיסה שהמדינה אחראית לספק אותו לאזרחים. הדרישה כי המדינה תסדיר את שווקי המזון, תפקח עליהם ותספק די מזון לאזרחיה, נבעה משינויים עמוקים שעברו החברה, הכלכלה והפוליטיקה במצרים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. המפץ שגרמה מלחמת העולם השנייה עצר תהליכים ורעיונות שהתפתחו לפנייה, ושיעבד את החברה והכלכלה במצרים לצורכי האימפריה הבריטית. מאמר זה הדגים זאת באמצעות המזון. לאור הדרמה הכלכלית שהתחוללה במזרח התיכון בזמן המלחמה, עולה השאלה מה התועלת בדיון בשיח המזון שהתפתח לפני המלחמה. החשיבות העיקרית בדיון זה היא הצבת אתגר לשיח ההיסטוריוגרפי על מדינת הרווחה המצרית. במקום לראות ב"מרכז האספקה למזרח התיכון" נקודת התחלה של רפורמות חברתיות במצרים, אני מציע לראות בו את אחד השלבים בבנייה האיטית של תודעה חברתית מצרית, שהחלה עוד לפני הקמתו. רעיונות חברתיים באשר לאחריות המדינה לאזרחיה לא אומצו מבחוץ ולא נישאו למצרים על כנפי השליחות המתרבתת הבריטית. התודעה החברתית העולה מדברי המעורבים בשיח על המזון ועל הזכויות הקשורות בו שוזרת את הגלובלי עם המקומי ואת הקולוניאלי עם המצרי, ומשלבת תפיסות תזונתיות עולמיות עם הביטוי הייחודי שלהן במצרים. אין פירוש הדבר שלמסורת הקולוניאלית הבריטית או למורשת המוסדית של הקצינים החופשיים לא הייתה השפעה ניכרת על עיצוב רעיונות חברתיים במצרים. אולם לטענתי התמקדות במסורות האלה והתעלמות משיח המזון בשנים שבין שתי מלחמות העולם, מהוות חסר היסטוריוגרפי השולל את תפקידם של סוכני רעיונות מקומיים בתקופה הנידונה.